

IWONA KASIURA – LUBLIN

TAJEMNICE OPRAW KSIĄŻKOWYCH NA PODSTAWIE ODKRYĆ DOKONANYCH PODCZAS PRAC KONSERWATORSKICH W BIBLIOTECIE UNIWERSYTECKIEJ KUL

Podczas prac konserwatorskich przeprowadzanych na książkach zabytkowych zdarza się, że po ich całkowitym demontażu na światło dzienne wychodzą karty rękopisów, arkusze wydawnicze, fragmenty nieznanych druków. Zwykle ukryte są one w okładzinach (są ich budulcem), czasem wzmacniają grzbiet książki, a czasem pocięte na paski, chronią poszczególne składki. W taki właśnie sposób ukryty był przez setki lat najstarszy zabytek prozy polskiej – *Kazania Świętokrzyskie*, które 25 marca 1890 roku odkrył Aleksander Brückner. Podczas kwerendy poloników przeprowadzanej w petersburskiej bibliotece publicznej, zwrócił uwagę na piętnastowieczny łaciński kodeks, pochodzący z benedyktyńskiego klasztoru na Jasnej Górze, w którym zauważył osiemnaście pergaminowych pasków podłożonych przez intrologatora pod sznurki w celu wzmocnienia oprawy¹.

Potrzeby bibliograficzne i językoznawcze już w XIX w. doprowadziły do wnikliwych badań nad zawartością wewnątrz opraw książki. Odkrycia Kazimierza Piekarskiego dostarczyły badaczom materiał w postaci rozmaitych kalendarzy i prognostyków, wydobytych z oprawy ksiąg rachunkowych salin wielickich i bocheńskich oraz odkrycie przez Zygmunta Mocarskiego *Agendy Szafunku Wieczery Pańskiej* z 1573 roku przyczyniły się do powstania, niestety nie realizowanego programu badań „makulaturowych” do celów bibliograficznych. Inny badacz, Zygmunt Celichowski, w jednej ze zniszczonych opraw książki ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej wy dobył m.in. trzy fragmenty kalendarzy polskich na rok 1528, 1529 i 1531. Ponadto w tej samej okładzinie znalazły się inne druki, z których najmłodsze pochodziły z roku 1549, a były to m.in. nieznanne fragmenty *Kupca* Mikołaja Reja i litewskiego przekładu pieśni *Te Deum Laudamus*. Zapewne

---

¹I. Winiarska, *Kazania świętokrzyskie – pomnik prozy polskiej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 35 (2003) s. 151.

do oprawy trafiły około 1550 roku, a więc tę datę należałoby wstępnie uznać za początek stosowania tektury w polskich warsztatach introligatorskich².

Do interesujących odkryć bibliograficznych należy zaliczyć druk wytłoczony w oficynie jezuickiej w Lublinie w 1762 roku, znaleziony w 2007 roku w okładzinach rękopisu Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. Rękopis pochodzi ze starych zasobów biblioteki. Są to wykłady prawnicze dla studentów prawa z lat 1761-1762 dotyczące zagadnień procesów sądowych w Królestwie Polskim, spisane ręką nieznanego autora³. Zły stan oprawy kwalifikował manuskrypt do konserwacji, której został poddany w styczniu 2007 roku w Pracowni Konserwacji Zbiorów Zabytkowych BU KUL (il. 1).

Okazało się, że makulatura introligatorska, wykorzystana jako budulec okładzin rękopisu to także makulatura drukarska. Były to dwa arkusze wydawnicze, rozcięte na pół, które po złożeniu stanowiłyby dwa egzemplarze książeczki formatu 32° pod tytułem: *Traktat o doskonałym uspokoeniu duszy w Bogu. Zawierający w sobie skuteczne nauki do utrzymania się w boiaźni bożej z francuskiego języka na polski przetłumaczony*. Został wydrukowany w Lublinie w Drukarni Jezuitów⁴ w 1762 roku.

Bibliografia starych druków lubelskich nie zna tego tytułu⁵. W *Bibliografii polskiej* Karola Estreicher⁶ można znaleźć wspomniany traktat wydany w 1761 roku w Wilnie, w Drukarni Pijarów, natomiast lubelskiego wydania Estreicher nie odnotowuje. W Centralnym Katalogu Starych Druków Biblioteki Narodowej również nie zarejestrowano wydania lubelskiego, lecz wydanie wileńskie, którego jedyny znany egzemplarz znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie⁷. Rezultaty poszukiwań bibliograficznych wskazywałyby zatem, że lubelskie wydanie *Traktatu* jest drukiem nieznanym. To przedruk rok wcześniejszego wydania wileńskiego, jak świadczy zezwolenie, znajdujące się na odwrocie karty tytułowej.

Odnalezione dwa arkusze drukarskie podzielone zapewne przez introligatora na dwie części, charakteryzują się starannym typograficznym układem kolumn (il. 2). Na każdej z czterech części znajduje się po sześć kolumn w dwóch rzędach, odbitych na papierze czerpanym, niezbyt grubym, ale mocnym. W dwóch miejscach można zauważyć filigran, niestety trudny do rozpoznania. Jakość druku, wyraźnie i czytelnie odbitego, zakłóca jednak niestaranne stosowanie znaków interpunkcyjnych, które często oddalone są od litery lub użyte w niewłaściwym miejscu oraz liczne błędy ortograficzne. Niewielką przeszkodę w czytaniu mogą stanowić drobne ubytki papieru, wynikające z tego, iż przez niemal 250 lat arkusz

² J. Osieglowski, *Konserwacja książki w Polsce przedrozbiorowej*, Poznań 1985, s. 149.

³ Oddział Zbiorów Specjalnych, sygn. Rkps. 2977.

⁴ Dzięki przywilejowi królewskiemu, jaki otrzymała drukarnia jezuicka w latach pięćdziesiątych XVIII wieku, zwana była Drukarnią Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej Societatis Jesu. Zob. L. Zalewski, *Drukarnia jezuitów w Lublinie*, w: *Księga referatów IV. Zjazdu Bibliotekarzy Polskich*, Warszawa 1936, s. 108.

⁵ I. Dziok-Strelnik, *Bibliografia starych druków lubelskich (1630-1800)*, Lublin 1997.

⁶ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 31, Kraków 1936, s. 279.

⁷ Biblioteka Czartoryskich, sygn. 3194 I.

ukryty był w oprawie rękopisu, uszkodzanej przez owady. Po konserwacji obydwu arkuszy zdecydowano, aby jeden z nich pozostał nadal w formie arkusza wydawniczego, natomiast drugiemu nadano kształt książki⁸ (il. 3).

Po złożeniu drugiego arkusza powstała książeczka o wymiarach 6 × 10 cm, oprawiona w półskórek. Tekturowe okładki zostały oklejone papierem obłóczkowym, który został pomalowany na wzór tych, jakie były używane w intraligatori działającej przy oficynie jezuickiej. Książeczka zbudowana jest z dwóch składek, mających po dwanaście kart. Poszczególne skłładki sygnowane są dużymi literami A i B, przy czym kolejność oznaczono regularnie cyfrą arabską. U dołu na każdej stronie (oprócz strony trzydziestej pierwszej) umieszczono kustosze. Począwszy od strony trzeciej, u góry obok numeracji umieszczonej w nawiasach, widnieją po obydwu stronach ozdobniki, które od strony 37 do 47 zmieniają kształt. Na stronie ostatniej tekst kończy słowo AMEN, przy czym każda litera tego wyrazu stanowi jak gdyby ką równoległoboku: A i N pionowo, a M i E poziomo. Jeszcze niżej sześć palmetek ułożonych w jednej linii niczym ozdobny finalik wieńczy dzieło. W druku użyto dwóch krojów czcionek: barokowej antyki, którą złożono tekst główny oraz kursywy, którą zastosowano we wstępie i przy streszczeniach poszczególnych rozdziałów. Wielkość czcionek jest dość urozmaicona, szczególnie na karcie tytułowej. *Traktat o doskonałym uspokojeniu duszy w Bogu* jest przykładem literatury dewocyjnej, tak charakterystycznej dla repertuaru wydawnictw jezuickich. Tekst podzielony został na siedem rozdziałów, w których zawarte są wskazówki jak prowadzić cnotliwe i doskonale chrześcijańskie życie. Autor przypomina o wielkiej miłości Boga, który wybacza wszystkie nasze grzechy. Poucza, że gdy tylko pocujemy ciężar złego uczynku, winniśmy prosić Boga o wybaczenie, wyrazić szczerzy żal oraz chęć poprawy; jedynie to może uspokoić nas wewnętrznie.

Odkrycie lubelskiego wydania *Traktatu* jest o tyle ciekawe, że nie dotyczy fragmentów, ale dwóch kompletnych egzemplarzy, które przetrwały do dzisiaj dzięki „kryjówce”, jaką były okładki rękopisu. Dopomógł w tym z pewnością niewielki format i mała objętość książeczek, wklejonych do oprawy w postaci arkuszy wydawniczych.

Innym przykładem znaleziska są dwadzieścia cztery karty wydobyte z okładzin druku *De Inchyto Agone Martyrij* wydanego w 1648 roku w Neapolu. Pergamin użyty do oprawy tej książki nie był zespolony z tekturą, odstawał od niej, dzięki temu łatwo można było zauważyć, że do jej produkcji użyto arkuszy wydawniczych, sklejonych ze sobą warstwowo klejstrem zbożowym (il. 4). Po ostrożnym odklejeniu i starannym oczyszczeniu kart okazało się, że pochodzą z sześciu różnych źródeł⁹ (il. 5).

1. Sześć początkowych kart pochodzi ze starego druku *Porządek y moderacja taxy podług kturzej pisarze na komorach celnych sprawować się powinni*, wydanego w Warszawie, w Drukarni Piotra Elerta J. K. M. Typographa, w 1650 roku. Odnalezione arkusze charakteryzują się starannym, odbitym czarną farbą dru-

⁸ *Traktat o doskonałym uspokojeniu duszy w Bogu* otrzymał sygnaturę XVIII. 7386.

⁹ Konsultacja i kwerenda merytoryczna: kustosz dyplomowany Małgorzata Trojnacka, Oddział Zbiorów Specjalnych w BU KUL.

kiem, na mocnym, czerpanym papierze. Na karcie tytułowej widnieje herb Rzeczypospolitej z czasów panowania Wazów. Karta oznaczona a2 ozdobiona została bogatą winiętą z orłem w koronie w centralnej części podtrzymywanym przez dwa putta oraz inicjałem W. Karty a2 i a3 są podwójne. Tego druku brak w zbiorach BU KUL.

Odnaleziony fragment zawiera takse ustanowioną przez króla Jana Kazimierza (taką takse nazywano „ustawą”) na towary kupieckie (głównie jedwab). Kupcy nie chcąc płacić w komorach za luksusowy towar obniżali jego jakość i mniej pieniędzy wpływało do kasy królewskiej. Aby zapobiec tym praktykom król wydał takse i ustanowił porządek na komory celne.

2. Cztery jednakowe części arkusza wydawniczego o wymiarach 20,7 × 32,2 cm. Słaby i niewyraźny druk wskazywałby, że być może jest to druk próbny. Na arkuszu odbite są cztery kolumny w dwóch rzędach.

Są to prawdopodobnie fragmenty siedemnastowiecznego prognostyka, w którym oprócz pewnej wiedzy astronomicznej dotyczącej poszczególnych miesięcy i pór roku są zawarte różne informacje np. na temat kruszców (złoto, srebro), pożarów, wojny itp. Daje to pewien obraz ukazujący stosunek ówczesnych ludzi do przyrody. Prognostyk udziela także rad i wskazówek co do zachowania się w różnych życiowych okolicznościach. Takie kalendarze z przepowiedniami - ludycje, (łac. iudicium) zwykle były wydawane na nadchodzący rok.

3. Osiem kart *Dumy o przestępnym Roku, kiedy Ruś zapomniawszy Boga wiarę przestąpiła a zdradzie to przeciwko Ojczyźnie postąpiła. Napisana przez Polikarpa Seredyczwnuka, z 1648 roku*. Układają się w składki w formacie 4°, złożone z dwóch kart i sygnowane literami A, B i D. Te oznaczone A i A2 są zdublowane. Druk wyraźny na czerpanym papierze. Tekst dekorują inicjały i ozdobniki.

Jest to literatura okolicznościowa związana z powstaniem Kozaków w 1648 roku. Utwór pisany wierszem, jest prawdopodobnie fragmentem większego dzieła.

4. Dwie karty z fragmentami włoskiego poematu G. F. Loredana *Adam* z 1651 roku przetłumaczony na język polski przez Krzysztofa Piekarskiego z Piekar. Karty formują się w jedną składkę w formacie 4°, oznaczoną na dolnym marginesie literą K, w prawym górnym rogu zaznaczona jest paginacja z numerami stron kolejno od 73 do 78.

5. Dwie karty złożone w składkę formatu 4°, oznaczoną literą C, z fragmentami kazania pogrzebowego wygłoszonego przez Konstantego Iwanickiego na Iwanicach księdza, kanonika Tackiego pt. *Laska nadworna Koronna na pogrzebie Jasnie wielmożnego Jego Mci Pana P. Adama z Kazanowa Kazanowskiego... anno Domini 1650 die 13 Januarij...* w Warszawie, w Drukarni Piotra Elerta K. J. M. Typographa. W BU KUL występują dwa egzemplarze tego druku¹⁰.

6. Jedna karta o wymiarach 40,5 × 32 cm, przecięta na pół, jednostronnie zadrukowana. Druk starannie odbity na papierze czerpanym, charakteryzujący się dwukolumnowym, układem typograficznym, kolumny oddzielone są finezyjnym,

¹⁰ Sygnatury: XVII. 672 adl., XVII. 749 adl.

podłużnym zdobnikiem, całość tekstu otoczona jest bordiurą. W górnej części karty wydrukowany jest, ułożony poziomo, miecz o falistym ostrzu.

Druk ulotny, okolicznościowy pt. *Miecz nieuchronny Gniewu Bożego na ukaranie złości naszych pokazany nad Krakowem Roku Pańskiego 1648*. Związany tematycznie i chronologicznie z powstaniem Bohdana Chmielnickiego, jest to przykład poezji politycznej. Anonimowy autor przestrzega czytelników przed gniewem bożym w związku z wydarzeniami na Ukrainie.

Przeto Bóg mieczem karze: acz na Ukrainie
Na Podolu w Polsce w Litwie od miecza lud ginie.
Gdy rebeliant Kozak z grubem Tatarzynem
Krew Chrześcijan przelewa z brzydkim poganinem.

Kolejnym, wartym uwagi odkryciem jest dwadzieścia dziewięć fragmentów grafik odbitych w technice drzeworytu (il. 7, 8), odklejonych z okładzin książki wydanej w 1665 roku. Nie są to z pewnością ilustracje książkowe. Prosty i niezgrabny rysunek przypomina styl drzeworytów ludowych, który odznaczał się wyjątkową dekoracyjnością, często był kolorowany¹¹. Prawdopodobnie są to jednak fragmenty papierowych obić ściennych – koltryn, czyli dzisiejszych tapet, które w Polsce cieszyły się dużą popularnością na przełomie XVI i XVIII wieku. Służyły do dekoracji wnętrz dworów szlacheckich i wiejskich kościołów¹². Koltryny (wł. *coltrina* – zasłona) albo też (łac. *cultra* – przykrycie, kołdra) powstawały w technice drzeworytu, odbijane na pojedynczych arkuszach papieru, często kolorowane, przedstawiały ornamenty roślinne, geometryczne lub sceny figuralne. Traktowane jako wystrój czasowy niszczone były podczas remontów, dlatego zachowało się ich tak niewiele¹³. Fragmenty koltryn przetrwały jednak pełniąc rolę makulatury okładkowej; przypadek odnalezienia ich w oprawie starego rękopisu opisuje Marceli Nałęcz-Dobrowolski¹⁴.

Jedenaście, z dwudziestu dziewięciu odnalezionych barwnych fragmentów, przedstawia dwie postacie w tureckich strojach, siedzących na koniach; u góry widnieje napis: SINAN BASZA BUDA. Przypuszczalnie jedna z tych postaci ukazuje najwybitniejszego tureckiego architekta czasów osmańskich Sinana (1489-1588)¹⁵. Ten sam motyw jeźdźców powtarza się na wszystkich jedenastu elementach. Pozostałych osiemnaście fragmentów zawiera motywy ornamentalne, odbite czarną farbą na grubym, czerpanym papierze.

Zgodnie z łacińskim porzekadłem *habent sua fata libelli*, wnętrza opraw książkowych nadal są asumptem do badań, „kryjówką” czy może raczej „więzieniem” przechowującym przez setki lat rękopisy, kalendarze, pochodzące z drukarni niepotrzebne arkusze wydawnicze lub fragmenty znanych lub nierozpoznanych

¹¹ J. Grabowski, *Ludowe obrazy drzeworytnicze*, Warszawa 1970.

¹² K. Zwolińska, Z. Malicki, *Mały słownik terminów plastycznych*, Warszawa 1990, s. 137.

¹³ M. Ciechańska, *Papierowe obicia ścienne – technologia i konserwacja, zarys problematyki*, w: *Notes Konserwatorski*, t. 12, str. 66.

¹⁴ M. Nałęcz-Dobrowolski, *Starodawne obicia papierowe, czyli koltryny*, „Przemysł, Rzemiosło, Sztuka”, 2 (1922) s. 16.

¹⁵ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Sinan>

druków. Dlatego też mając na uwadze fakt, że stare druki to zabytki, winniśmy pamiętać o właściwym ich traktowaniu, tak by zachowały się w dobrym i niezmiennym stanie kolejne setki lat. Szczególną troską należy otoczyć książki zniszczone, odpowiednio je zabezpieczając, tak by uniemożliwić ich dalszą destrukcję. Należy pamiętać, że zabytkowa książka to nie tylko cenny tekst, ale często także dzieło sztuki introligatorskiej. Osoby, które sprawują opiekę nad zbiorami zabytkowymi bibliotek czy archiwów z całą pewnością mają świadomość wielkiej odpowiedzialności jaka na nich spoczywa, dlatego też, to rutynowe przypomnienie i apel o zachowanie ostrożności i rozwagi w podejmowaniu decyzji podczas prac porządkowych czy konserwatorskich pewnie są zbyteczne. Jednak czasami zniszczona, brudna i niespełniająca już swojej funkcji okładka, na pierwszy rzut oka kwalifikuje się do wyrzucenia, ale trzeba pamiętać, że jest integralną częścią książki, sposób oprawy często charakteryzuje epokę, w której powstała, a także, jak pokazały powyższe przykłady, może zawierać swoją historię i cenną wiedzę bibliograficzną.

Bibliografia

- Abramowicz L., *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie*, Wilno 1925.
- Bednarska-Ruszajowa K., *Uczyć – bawić – wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie Oświecenia*, Kraków 2004.
- Celichowski Z., *Dwa kalendarze polskie na rok 1528 i 1529*, Poznań 1874.
- Celichowski Z., *M. Mosswida Waitukna przekład litewski pieśni Te Deum Laudamus z r. 1549*, Poznań 1897.
- Celichowski Z., *Trzy nieznane dialogi z wieku XVI*, Poznań 1899.
- Ciechańska M., *Papierowe obicia ścienne – technologia i konserwacja, zarys problematyki*, w: *Notes Konserwatorski*, Warszawa 2008.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.*, t. 1, cz. 2, vol. 2, Kraków 2000.
- Dziok-Strelnik I., *Bibliografia starych druków lubelskich: 1630-1800*, Lublin 1997.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1971.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 31, Kraków 1936.
- Gdula P., *Drukarnia lubelskie*, w: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin 1953.
- Grycz J., *Z dziejów i techniki książki*, Wrocław 1951.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001.
- Juda M., *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992.
- Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 2002.
- Lewicka-Kamińska A., *Dwa nieznane druki polskie XVI wieku*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” Kraków 1972.
- Michalec D., *Aleksandra Ogińska i Jej czasy*, Siedlce 1999.
- Nałęcz-Dobrowolski M., *Starodawne obicia papierowe czyli koltryny*, W: *Przemysł, Rzemiosło, Sztuka*. Kraków 1922.

- Paszkiewicz U., *Nieznane druki poznańskie opisane przez Zygmunta Mocarskiego*. w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami*. 1981, z. 5.
- Piekarski K., *Nieodkryty fragment nieznanego urywku niedrukowanego Sowizdrzała w zaginionem tłumaczeniu czeskiem lub polskiem*, Kraków 1925.
- Piekarski K., *Nieznane druki reformacyjne z XVI w.*, Kraków 1924.
- Strelnikowa I., *Drukarstwo lubelskie w XVI i XVIII wieku*. w: *Bibliotekarz Lubelski*, Lublin 1963.
- Szczepaniec J., *Drukarze Jego Królewskiej Mości w życiu literackim polskiego oświecenia*, Wrocław 1975.
- Tabeau L., *Dwa nieznane druki z oficyny Marka Szarffenberga w Krakowie z roku 1545 i 1546*. „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 15 (1963) s. 1-2.
- [Turkowski T.], *Wilno w dziejach książki polskiej*, Wilno 1928.
- [Turkowski T.], *Rzut oka na historję książki wileńskiej*, Kraków – Wilno 1923.
- Wojciechowski S., *O kilku osiemnastowiecznych cymeliach lubelskich*, w: *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, Lublin 1977.
- Zalewski L., *Drukarnia Jezuitów w Lublinie*, Warszawa 1936.
- Zalewski Ludwik, *Katedra i Jezuici w Lublinie*, Lublin 1947.

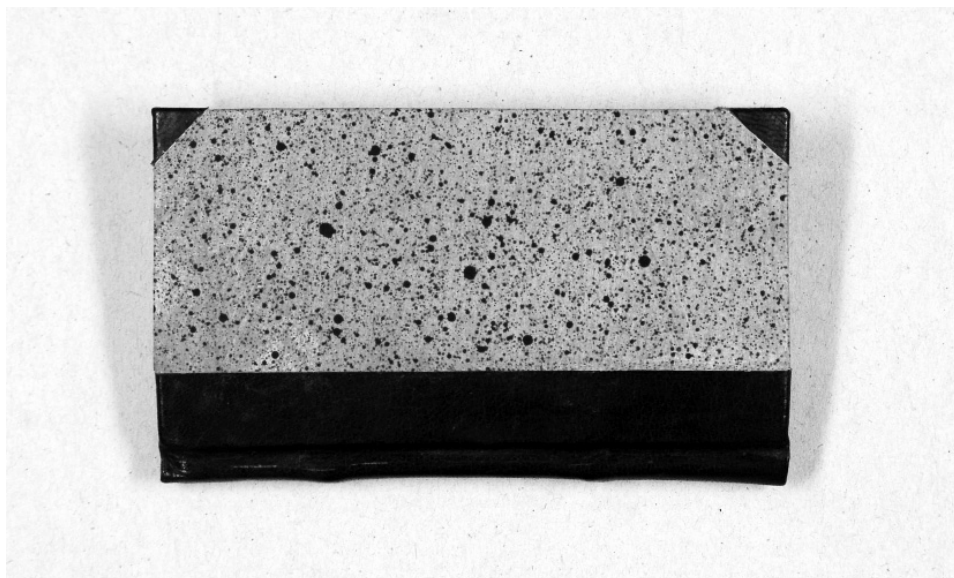

Il. 1. Rękopis, w okładzinach którego odnaleziono arkusze wydawnicze *Traktatu...*
Stan przed konserwacją.

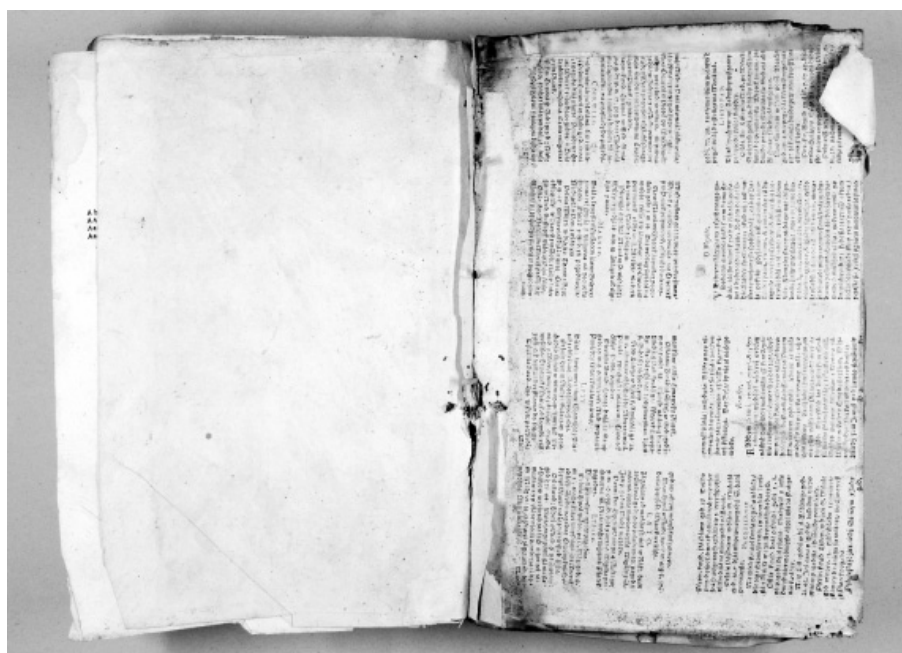

Il. 2. Jeden z dwóch arkuszy wydawniczych. Stan po konserwacji.

Il. 3. *Traktat o uspokoeniu duszy...* złożony z drugiego arkusza. Sygn. XVIII 7386

Il. 4. *De Inclito Agone Martyrij* z widoczną makulaturą drukarską użytą w okładzinach. Stan przed konserwacją

Il. 5. Karty wydobyte z okładin starego druku: *De Inchyto Agone Martyrij*

Il. 6. Druk ulotny pt. *Miecz nieuchronny Gniewu Bożego na ukaranie złości naszych pokazany nad Krakowem Roku Pańskiego 1648*. Stan po konserwacji.

Il. 7. Fragmenty koltryn odnalezionych w starym druku z 1665 roku. Stan przed konserwacją

Il. 8. Fragmenty koltryn odnalezionych w starym druku z 1665 roku. Stan przed konserwacją